

ГЕЙКО Т. М., ФЕДЧЕНКО О. Д.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМИ МОВНО-КУЛЬТУРНОЇ ВЗАЄМОДІЇ: РОЛЬ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ЗАПОЗИЧЕНЬ У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

У статті вирізняються три підходи до вирішення проблеми взаємодії мови та культури, розглядаються засади сучасного вчення про національно-мовну картину світу (НМКС), визначається роль лексичних запозичень у сфері культури як носіїв специфічних концептів при відтворенні НМКС.

Ключові слова: мовно-культурна взаємодія, національно-мовна картина світу (НМКС), ідіоетнічне, універсалія, культурологічні запозичення.

В статье выделяется три подхода при решении проблемы взаимодействия языка и культуры, рассматриваются основные положения современного учения о национально-языковой картине мира (НЯКМ), определяется роль лексических заимствований в сфере культуры как носителей специфических концептов национально-языковых картин мира.

Ключевые слова: взаимодействие языка и культуры, национально-языковая картина мира (НЯКМ), идиоэтническое, универсалия, культурологические заимствования.

The article presents three solutions of language-cultural interaction problem, defines the principles of the modern study of national language picture of the world and the role of cultural borrowing as its specific concept.

Key words: language-cultural interaction, national language picture of the world (NLPW), idioethnic, universal, cultural borrowing.

Актуальність роботи зумовлена постійним інтересом лінгвістів до багатогранного та неоднозначного феномена мовно-культурної взаємодії, прагненням визначити мовні особливості національної специфіки, що, зокрема, викликано потребою самоідентифікації у глобалізованому світі.

Мета роботи – визначити основні підходи до розв’язання проблеми мовно-культурної взаємодії, висвітлити засадничі положення сучасного вчення про національно-мовні картини світу (НМКС), з’ясувати роль культурологічних запозичень при відтворенні НМКС.

Об’єкт дослідження – основні напрямки взаємодії мови та культури, їхнє співвідношення та інтеграція у НМКС.

Предмет дослідження – ідіоетнічні особливості та способи їх вираження на лексико-семантичному рівні мови.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше визначено роль культурологічних запозичень у НМКС. Іншомовні лексичні

запозичення, які відображають денотативно-сигніфікативні зв'язки у сфері елітарного мистецтва та його низових форм є ключовими елементами картини світу мови-реципієнта і мови-донора, вони втілюють духовно-матеріальний та ментальний досвід певного мовного колективу, вияскравлюють ідіоетнічні особливості культури певного народу на тлі загальнолюдських універсалій.

Проблема співвідношення та взаємодії мови та культури (у широкому розумінні) завжди привертала увагу вчених та не раз становила об'єкт наукових досліджень. Так, активну й конструктивну властивість мови, її здатність впливати на формування народної культури, психології та творчості вирізняли та описували ще у XVIII ст. на початку XIX ст. Й. Г. Гердер і В. фон Гумбольдт. Їхні ідеї було розвинуто багатьма зарубіжними та вітчизняним вченими, зокрема братами Грімм, засновниками всесвітньовідомої міфологічної школи, що знайшло подальший розвиток у працях Ф. І. Буслаєва, О. М. Афанасьєва, О. О. Потебні. У XX ст. відома австрійська школа "Wörter und Sachen" спрямувала пошуки вирішення проблеми шляхом конкретного вивчення складових елементів мови та культури, довівши важливість культурологічного підходу у багатьох галузях мовознавства, передусім у лексикології та етимології. Мова розглядалася культурологами, міфологами, етнографами як дзеркало народної культури, психології та філософії, у багатьох випадках як єдине джерело вивчення історії народу та його духу.

Мова як феномен національної культури є постійним об'єктом уваги та вивчення сучасних дослідників, як-от: К. Леві-Стросс, М. І. Толстой, Ю. А. Бельчиков, Г. А. Брутян, Є. М. Верещагін, В. Г. Костомаров, А. Вежбицька, О. С. Яковлева, Ю. С. Степанов, В. О. Маслова, В. В. Воробйов, Р. О. Будагов, А. О. Брагіна, О. Д. Васильєв, І. Т. Вепрева та ін. У пошуках вирішення питання про взаємозв'язок мови та культури позначилося декілька підходів. При одному з них, який розроблявся такими науковцями, як-от, Г. А. Брутян, Е. С. Маркарян, перевага надається однобічному впливу культури на мову: зі зміною дійсності трансформуються культурно-національні стереотипи і сама мова.

В основу другого підходу до лінгвокультурологічної проблематики покладено ідею про взаємозв'язок і взаємодію мови та культури.

Мова – це складова частина культури, головне знаряддя її засвоєння, це дійсність нашого духу. Мова виражає специфічні риси національної ментальності [1:35–37]. З іншого боку, “культура включена до мови, оскільки вся вона змодельована у тексті” [1:107]. Відношення між культурою та мовою можна розглядати як відношення цілого та його частини. Мова може сприйматися як компонент культури або знаряддя культури [2:6].

Третій підхід до проблеми співвідношення мови та культури ґрунтується на розумінні мови як духовної сили, що стало засадою вчення про мовну картину світу та лінгвістичну відносність. Оскільки дане питання є провідною темою нашого дослідження, висвітлимо більш детально його проблематику та основні положення у хронологічному ракурсі.

Поняття мовної картини світу (МКС), з одного боку, сягає вчення В. фон Гумбольдта та неогумбольдтианців про внутрішню форму мови, що гармонійно поєднує універсалогічну та ідіоетнічну тенденції, а з іншого, – гіпотези лінгвістичної відносності Сепіра – Уорфа.

Термін “мовна картина світу” був уведений в науку німецьким вченим Лео Вайсгербером. Наукова еволюція Л. Вайсгербера стосовно концепції МКС відбувалася у напрямку від вирізнення її об’єктивно-універсальної основи до підкреслення її суб’єктивно-національної природи. Вплив мови на людину відбувається через своєрідність її мовної природи, а не універсальних складових, тому, на думку Л. Вайсгербера, важливішою у МКС є її світоглядна, суб’єктивно-національна, ідіоетнічна сторона, що відображає у кожній мові особливий погляд на світ – ту точку зору, з якої дивився на нього народ-творець даної мови. Сам же світ залишається у тіні цієї точки зору. Таким чином, Л. Вайсгербер розумів мову як “проміжний світ”, що стоїть між зовнішнім світом і людиною, між об’єктивною дійсністю і свідомістю, та визначав мову як “світотворення”. Найбільші “світоглядні” можливості, вважав Л. Вайсгербер, має лексична система мови. Тому вайсгерберовська концепція МКС є суто словоцентричною і головне місце у ній належить вербалізації або “ословлюванню” світу. Отже, його образ МКС постає загалом як система лексичних полів, що у доволі

мальовничій спосіб дозволяє змодельовати світ. Саме лексична система вияскравлює “світоглядну” природу МКС.

Зважаючи на всі заслуги Л. Вайсгербера як основоположника теорії МКС, неможна погодитися з висунутою ним ідеєю, що влада мови над людиною є нездоланною, а об’єктивний (позамовний, невербальний) шлях пізнання неможливий. Мовна картина світу хоча й накладає серйозний відбиток на індивіда, дія її сили не є абсолютною, не мова, а сам об’єкт спрямовує думку. Отже, МКС впливає на світогляд, але формує її сам світ, з одного боку, та незалежна від мови концептуальна точка зору на нього, з іншого.

Практично паралельно з Л. Вайсгербером була розроблена гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра – Уорфа, що стала наріжним каменем вивчення МКС. Гіпотеза лінгвістичної відносності є проявом релятивізму в мовознавстві. Вона обстоює тезу про те, що процеси сприйняття та мислення людини, зумовлені етноспецифічними особливостями структури мови, носієм якої є людина, отже, будь-яка мова спрямовує мислення мовців у напрямку, завданому світоглядом даної мови.

Е. Сепір, як і Л. Вайсгербер, уважав, що люди, які говорять різними мовами, живуть у різних світах, а не в тому самому світі, на який навішано лише різні мовні ярлики. Американський вчений визнавав значну перевагу ідіоетнізму над універсалогізмом, що склало методологічні засади гіпотези лінгвістичної відносності. Він підкреслював домінування суб’єктивного (світоглядного, ідіоетнічного) фактора у формуванні лексичного складу мови над об’єктивним (універсалістським), що пояснює різні способи вербалізації у різних мовах. Е. Сепір наголошував при цьому на “несумірності” мов, адже системи окремих мов не тільки по-різному фіксують зміст культурного досвіду, але й надають своїм носіям незбірні шляхи усвідомлення дійсності та способи її сприйняття. Отже, кожний народ бачить світ крізь призму рідної мови, відображуючи дійсність у “мовній картині світу”.

У питанні про співвідношення наукової і мовної картин світу Е. Сепір і Б. Уорф ставили науку у повну залежність від мови. Так, Б. Уорф надавав перевагу мовним картинам перед науковими, оскільки вважав їх інформаційно багатшими та плюралістичнішими за наукові. Однак МКС можуть виконувати лише допоміжну роль по

відношенню до науки, не перебираючи на себе головну роль по відношенню до наукових картин світу.

Сучасні погляди на МКС викладено у працях таких вчених, як: Ю. Д. Апресян, Н. Д. Арутюнова, В. М. Телія, О. С. Яковлева, Ю. С. Степанов, О. В. Урисон, В. М. Топоров, А. Вежбицька, Ю. М. Караулов, Н. І. Сукаленко, Т. В. Радзієвська, Г. І. Берестнева, І. Б. Левонтіна, Г. А. Залізник, І. О. Голубовська та ін. Їх можна звести до таких положень:

1. Кожна природна мова відображає певний спосіб сприйняття й організації (концептуалізації) світу. Значення, що у ній виражаються, складають певну єдину систему поглядів, своєрідну філософію, яка є обов'язковою для всіх носіїв мови та становить її мовну картину. Отже національно-мовна картина світу (національно-мовну модель світу) – НМКС (НММС) – це виражене засобами певної мови світовідчуття і світосприйняття етносу, вербалізована інтерпретація мовним соціумом навколишнього світу і себе самого в цьому світі.
2. Властивій мові погляд на світ є почасти універсальним, почасти національно специфічним, тому носії різних мов можуть бачити світ по-різному, крізь призму своїх мов. Субстанціонально-ідеальний простір мови, що є єдиним і безперервним, моделює специфічні риси національного світосприйняття і національного способу мислення фактично на всіх стратифікаційних рівнях мовної системи за допомогою дознакових, знакових і супразнакових мовних величин. Як відомо, культурно-специфічне не існує поза універсальним, як не буває частини без цілого. Тезу про інтернаціональний характер людського мислення можна інтерпретувати в рамках універсально-предметного коду, під яким розуміють універсальну логіко-поняттєву базу людства, певну сукупність ментальних універсалій, позанаціональний мисленнєвий код. Перекодування єдиного для всіх етносів мисленнєвого коду на вербальний у межах конкретної мови, “дискретизація інформаційного континууму” певною мовою “переплавляє” єдину логіко-поняттєву базу людства, відливаючи її в етнічно зумовлені семантичні матриці змістової структури мови. Таким чином, у національно-мовних картинах світу, з одного боку, виділяється загальна частина, яка вказує на “загальний поняттєвий базис”

людства, що виступає спільною основою природної мови, мислення та культури; з іншого боку, національно-специфічні нюанси відчуття, осмислення й оцінки реального світу, накладаючись на універсальну логіко-поняттєву основу, утворюють ту частину мовних картин світу, яка й несе в собі національну специфіку.

3. Виникнення мовних національно-специфічних форм, які, по суті, й зумовлюють самотність національно-мовних картин світу, детермінується двома основними факторами:

- фрагментом реального світу, який впливає на колективну свідомість етносу (природне середовище етнічного колективу та матеріальна культура артефактів, створена народом);
- особливостями колективної етнічної свідомості, які виявляються в неоднаковості логічного оперування одними й тими самими реаліями зовнішнього світу, у різноманітності виявів “наївної” звичайної свідомості (насамперед її емоційно-оцінних, соціально-ціннісних, морально-етичних компонентів).

4. МКС є “наївною” у тому сенсі, що багатьох суттєвих деталях відрізняється від наукової картини світу. При цьому наївні уявлення зовсім не є примітивними, навпаки, у багатьох випадках вони не менш складні та цікаві ніж наукові, позаяк здатні бути надійним провідником у світ цієї мовної картини. У наївній картині світу можна вирізнити наївну геометрію, наївну фізику, наївну етику, наївну психологію тощо. З їх аналізу можна дізнатися та краще зрозуміти засади певної культури та спільноти.

Таким чином, поняття МКС вбирає два основоположні моменти:

1) (“наївна”) картина світу, зумовлена мовою, відрізняється від “наукової”; 2) кожна мова “змальовує” дійсність дещо по-іншому. Розбіжності між мовними картинками виявляються, у першу чергу, в лінгвоспецифічних словах, які не перекладаються іншими мовами та запозичуються лексичною системою останніх, оскільки певний еквівалент або взагалі відсутній, або не має саме тих компонентів значення, які надають даному слову конкретної специфіки. Культурологічні запозичення великою мірою є носіями такої специфіки, вони вияскравлюють ідіоетнічні особливості культури певного народу на тлі загальнолюдських універсалій. Запозичення, використовуючи інтерпретаційні можливості мови-реципієнта, відтворює концептуальні моделі мови-донора та заповнює лакуни у

мовній картині реципієнта, що збагачує вияви універсального через національно-специфічне. Лінгвістичний аналіз запозичень у сфері культури дозволяє виділити знакові поняття та величини для НМКС, визначити їх місце при самоідентифікації народу-носію даної мови та культури, усвідомити їх роль у трансформації ментальних універсалій, без них неможлива повна реконструкція як НМКС мови-реципієнта, так і мови-донора.

Одним із ефективних способів реконструкції МКС є аналіз метафоричного освоєння культурологічних запозичень, що виявляє “чуттєво сприйнятій”, “конкретний” образ, який співвідноситься у наївній картині світу з даним “абстрактним” поняттям. Метафори, “вплітаючись” у концептуальну систему відображення світу, “фарбують” її відповідно до національно-культурних традицій та особливостей номінації самої мови. З появою нових елементів лексико-семантичної системи відбувається своєрідне “перекрашування” окремих фрагментів МКС у “національні” кольори, які набувають відтінки МКС донора. Таким чином, МКС багато у чому зумовлена явищем ідіоматичності – як внутрішньомовної, так і міжмовної, але не зводиться до неї. Складові елементи, конструкції, асоціативні з ними поля МКС є матеріалом для формування нових понять, переробляються свідомістю людини у нові гносеологічні образи елементів дійсності.

Висновки. Отже, лінгвістичний аналіз МКС у міжкультурній перспективі має непересічне прикладне значення, особливо за сучасних умов глобалізації й інформатизації, коли стираються кордони між країнами та регіонами, а потенціал інформаційних технологій досяг небачених досі потужностей, коли питання про співвідношення універсального та ідіоетнічного загострюється і виходить на новий щабель. Таким чином, вивчення взаємодії та взаємопроникнення мови та культури набуває особливої актуальності в контексті полілогу культур за доби глобалізації.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Маслова В. А.* Лингвокультурология : [учебное пособие для студ. высш. уч. завед.] / Валентина Аврамовна Маслова. – М : Изд. Центр Академия, 2001. – 208 с. 2. *Толстой Н. И.* Язык и народная культура: очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Никита Ильич Толстой ; [сост. Светлана Михайловна Толстая]. – [2-е изд., испр.]. – М. : Индрик, 1995. – 512 с.